

servir de guia al poemari de què parlem» (p. 23), sense, però, aprofundir en les relacions entre els poemes llatins del Quatre-cents italià i Cantalicio. És un detall menor dins una introducció que no mereix sinó elogis.

L'objectiu de la traducció és oferir al lector una versió fidel a l'estil de l'autor. Val a dir que els editors ho aconsegueixen plenament. Malgrat la modèstia amb què es presenta (hom parla d'una traducció acompanyada només "d'algunes notes", p. 99), l'anotació dels textos és molt abundant i útil: ajuda, per exemple, a entendre el context històric i la xarxa d'allusions mitològiques amb què Cantalicio exhibeix la seva erudició. En les seves notes els editors, a més, no repeteixen dades i informació biogràfica recollides ja en la introducció. Tot això converteix aquesta empresa monumental en un referent indispensable per a qualsevol estudiós de la poesia llatina del Renaixement, de la família Borja i de la persona i obra de Giambattista Valentini Cantalicio.

Alejandro COROLEU

CARBONELL, Jordi (2010): *Entre l'amor i la lluita. Memòries*. Barcelona: Proa, p. 269.

La Fundació Josep Irla i el seu director, Josep Vall, van tenir l'encert de proposar a Jordi Carbonell de dictar les seves memòries a l'historiador Francesc Poblet, el qual enregistrà una llarga sèrie de converses amb l'autor. D'aquesta manera es preservaren els seus records d'una vida llarga i plena, que altrament tal vegada no s'haurien arribat a escriure. Poblet féu la distribució del material recollit i l'encapçalament de molts dels capítols, i comptà amb la col·laboració de Gemma Caballer i d'Oriol Carbonell, fill de l'autor, que en revisà les versions successives. L'autor, però, modificà profundament tot aquest treball previ i hi afegí molts fragments que no apareixien en el dictat inicial i que el completament. Com ell mateix reconeix, no sempre aconseguí llevar del tot el caràcter oral del text dictat, però també és cert que això l'aproxima més al lector.

El text, distribuït en divuit capítols, s'inicia amb el relat dels orígens familiars i el temps de la infantesa, la mort del pare —representant de comerç— i el segon matrimoni de la mare, els llocs on van viure, l'escola..., i prossegueix amb els anys de la guerra, que passà entre Torrelles de Llobregat, Agramunt/Coscó i Barcelona, amb els assassinats de civils i de religiosos, la crema d'esglésies, els xantatges, els bombardeigs, la fam, la por, i l'esperança —ben aviat decebuda, no cal dir-ho!— que una família creient havia arribat a depositar en la victòria dels revoltats. Les primeres impressions de l'entrada de les tropes d'ocupació a la ciutat de Barcelona ja permeteren intuir, a l'aleshores infant de catorze anys, "com anirien les coses". La postguerra fou una època de dificultats econòmiques per a la seva família, i fou també el temps del retorn a l'institut —un institut que també hagué de canviar de nom i de llengua— i de la formació del grup d'amics companys d'estudis, de la pràctica esportiva —futbol, tennis, natació—, de les tendencioses classes d'història —d'una història escrita pels vencedors, evidentment. Però també fou l'època de la presa de consciència, de les primeres protestes, de les primeres lectures d'autors catalans i, com a reacció, de l'inici de l'escriptura de poesia en llengua catalana, i de la influència de l'oncle Ricard Carbonell —que havia estat d'Acció Catalana i que es convertí en el seu mentor.

Les dificultats econòmiques familiars van fer que comencés a treballar a la Caixa d'Estalvis durant el darrer any de batxillerat, i continuà treballant-hi mentre estudiava a la Universitat de Barcelona, primer a la Facultat de Dret, si bé aviat passà a la de Filosofia i Lletres. Havent fet el servei a les Milícies Universitàries, féu les pràctiques a Berga, on conegué l'horrible ambient casernari del moment, "absolutament franquista i germanòfil", tot i haver-se acabat ja la Segona Guerra Mundial. Però fou allí on entrà en contacte amb l'Exèrcit Català clandestí i amb el seu enllaç, Santiago Pey. Aviat, però, se'n separà, en renunciar a la resistència armada per dedicar-se a l'acció política no-violenta. Si les classes de la universitat franquista de la immediata postguerra poca cosa podien oferir-li, el seu pas per la universitat el transformà en altres aspectes: la seva fe religiosa entrà en crisi, s'aprofundí el seu catalanisme

fins a esdevenir independentista i conegué el seu gran amor, Hortènsia Curell, en el gairebé clandestí cercle anglòfil universitari. A partir de llavors companys inseparables, com bona part dels intel·lectuals de la seva generació, es formaren als clandestins Estudis Universitaris Catalans. Allí assistí a les classes de Ramon Aramon i de Jordi Rubió, de qui es reconeix deixeble, i hi féu amistat amb companys com Josep Romeu, Antoni M. Badia i Margarit, Miquel Coll i Alentorn, Maria Buira, Joan Ainaud de Lasarte, Miquel Tarradell, Frederic-Pau Verrié o Alexandre Cirici, entre altres. A la universitat, però, hi desenvolupà també una certa acció política en constituir, l'any 1942, una cinquena del també clandestí —evidentment— Front Universitari de Catalunya, capitanejada per Joan Vilà i Valentí, que després esdevindria un il·lustre geògraf. L'ambient de la universitat d'aquells anys queda perfectament reflectit amb l'episodi de la detenció i interrogatori per part dels falangistes del SEU, encapçalats per Pablo Porta, que després fou president de la Federación Española de Fútbol en temps "democràtics", i si s'estalvià la pallissa corresponent fou gràcies a la intervenció de Julio Manegat.

El capítol cinquè presenta un doble interès. D'una banda perquè hi narra com entrà a treballar a l'Institut d'Estudis Catalans, de la mà de Ramon Aramon i Serra, i ens informa de l'activitat de l'IEC en la clandestinitat, refugiat en un pis de la Gran Via de Barcelona, de la resistència cultural d'aquells anys, de les dificultats per publicar llibres en llengua catalana o de la prohibició de traduir-ne al català. I, de l'altra, perquè hi explica l'anada a Anglaterra, el 1950, com a lector de català i espanyol a la Universitat de Liverpool. El viatge, a més, li va permetre assistir a la festa dels Jocs Florals a l'exili celebrada a Perpinyà, presidits per Pau Casals i l'*abbé* Josep Salvat i, un cop a Londres, la coneixença de Josep M. Batista i Roca, amic del seu oncle Ricard, i de Carles Pi i Sunyer. A la Universitat de Liverpool hi va succeir Joan Triadú, encara en els inicis de la xarxa de lectorats de català que després s'estendria per tot el Regne Unit, per Europa i per bona part del món. L'estada a la Gran Bretanya li facilità la coneixença d'uns quants dels catalanistes anglesos del moment: Geoffrey Ribbins, Edgar Allison Peers, Frank Pears o Arthur Terry, a més d'altres catalans il·lustres com ara el doctor Josep Trueta o el llibreter i editor Joan Gili, i de gaudir de la vida en una democràcia real on li nasqué el primer fill.

Els següents capítols estan dedicats al retorn a Catalunya en la difícil dècada dels cinquanta; a partir d'ara, en alguns capítols hi intercalarà mostres de la seva producció poètica. Són els moments complicats del retorn, quan, instal·lats al Masnou, ha de combinar diferents feines amb el treball a l'IEC, la incorporació com a professor als Estudis Universitaris Catalans, les activitats també clandestines amb el grup Miramar, la desmoralització produïda pel pacte Eisenhower-Franco i la reactivació del món intel·lectual català a l'entorn de la revista *Serra d'Or*, la participació, junt amb J. V. Foix i Francesc Vallverdú, com a grup català en la reunió de la Comunità Europea degli Scrittori (Florència, 1962), la signatura de cartes de protesta contra el règim franquista, les difícils relacions de la resistència catalana amb l'oposició espanyola, la retirada del passaport, la participació en la campanya contra *La Vanguardia* de Galinsoga, la descripció dels fets del Palau de la Música Catalana (1960) —que va presenciar— i l'afermament de l'espai nacional dels Països Catalans a través del treball realitzat a l'IEC i el contacte amb intel·lectuals com Carles Riba, Joan Fuster o Josep Maria Llompart. Una època en què es planteja tres eixos d'actuació fonamentals: la recerca, la docència i l'acció política pública. S'inicià en la recerca amb un treball, en col·laboració amb Hortènsia Curell, sobre la sintaxi d'Antoni Canals, s'ocupà de l'obra d'un altre autor medieval valencià, Joan Roís de Corella i, sobretot, féu troballes importants en l'estudi de la literatura menorquina del segle XVIII, que esdevingué un dels punts més significatius de la seva activitat investigadora. En aquest començament de la dècada dels seixanta, formà part del consell consultiu d'Òmnium Cultural (1961) i dels primers jurats del Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, i raona la seva posició contrària a la concessió del premi a Josep Pla. També és l'època en què participà en el primer Congrés de Cultura Catalana (1961) —ideat per Josep M. Castellet—, i de la seva relació —des de l'agnosticisme— amb l'abat de Montserrat Aureli M. Escarré, de la participació en la campanya en suport seu quan l'abat va ser expulsat l'any 1965, i en el seu enterrament. I de la campanya «Volem bisbes catalans» (1966) —que casualment, s'inicià a casa seva—, del Comitè Onze de Setembre, de la Caputxinada (1966), a la qual no va poder assistir però va treballar activament en la comissió que organitzava el suport als tancats, comissió de la qual en sortí la Taula

Rodona Democràtica. I és també l'època en què s'intensificà la seva relació amb el País Valencià, amb el record emocionat de la seva participació en l'homenatge a Joan Fuster a la plaça de bous de València: «al costat de l'Onze de Setembre de 1976 a Sant Boi, ha estat l'acte més emocionant de la meua vida».

Un nou capítol d'especial interès és el dedicat a la Gran Enciclopèdia Catalana, on explica la gestació del projecte, l'encàrrec d'acceptar-ne la direcció que li féu Max Cahner, el creixement del projecte, la planificació, les reticències de l'empresa, Banca Catalana i, especialment, de Jordi Pujol, fins a acceptar-ne una gerència que no va poder arribar a exercir. Com també ho és el capítol següent, dedicat a l'Assemblea de Montserrat en solidaritat amb els condemnats a mort en el procés de Burgos i amb el poble basc, la detenció i l'estada a la presó Model. També com a protagonista dels fets, Carbonell hi explica les converses amb Josep Benet i amb el pare abat Cassià M. Just, que va acceptar acollir l'assemblea, decisió que fou ratificada pel Consell de Degans del monestir. La tancada va tenir lloc els dies 12, 13 i 14 de desembre de 1970 i hi van participar uns tres-cents intel·lectuals i artistes catalans, alguns de tant de renom internacional com els pintors Joan Miró i Antoni Tàpies —d'altres no van poder arribar al monestir perquè la guàrdia civil els en va impedir l'accés—, i hi van redactar el document conegut com a Manifest de Montserrat, contra les condemnes i a favor dels drets dels pobles i nacions. Com a complement de la informació continguda en aquest capítol, l'autor recull en apèndix una relació dels fets, text inèdit que llegí en les Jornades de la Secció Filològica de l'IEC a Montserrat (2006), i el fac-símil del document ciclostilat que circulà després de la tancada, amb el text complet del manifest i la llista quasi completa dels assistents a l'assemblea. El pare abat va arribar a un acord amb el ministeri de Governació per tal que no hi hagués represàlies amb els reunits. Els dies següents, Carbonell s'ocupà de dur el manifest i les traduccions a Londres i a París, i de fer-lo arribar a Itàlia. Però el ministeri no complí la paraula donada a l'abat i els qui es reuniren a Montserrat van rebre una citació de la policia. Com que per majoria es va acordar de presentar-s'hi, en tornar a Barcelona, el 12 de gener de 1971 es presentà a la prefectura. Prèviament, i després de consultar-ho amb la família, prengué la decisió de parlar només en català. En negar-se a parlar en espanyol i a signar una declaració que no havien escrit en català, va ser dut davant del tristament famós inspector Vicente Creix i quedà immediatament detingut al calabós del soterrani de Via Laietana. Les pàgines que segueixen són il·lustratives dels mètodes de la policia i del sistema penitenciari franquistes: els interrogatoris, el no reconeixement per part seva del "derecho de conquista"... Proseguí amb la mateixa actitud al Palau de Justícia i el jutge l'envià a la presó, a disposició del Tribunal de Orden Público "por peligro contra la seguridad interna del Estado". I també a la presó, on fou tancat en una cel·la de càstig i posat amb els presos perillosos, però on va rebre mostres de solidaritat d'alguns dels presoners, fou sotmès a un judici de disciplina i enviat a la sala d'observació psiquiàtrica, al costat d'una cel·la amb tuberculosos, sense poder-se comunicar amb la família perquè el català també era prohibit en rebre visites, i on li oferiren la possibilitat de parlar en francès, possibilitat que va rebutjar perquè la seva lluita no era contra l'espanyol sinó a favor de la llengua del país. Més endavant el dugueren a la galeria dels presos polítics i finalment, el 30 de gener, després que moltíssima gent demanés el seu alliberament i d'una gran pressió internacional: cartes de professors universitaris, protestes als consolats espanyols, etc., fou posat en llibertat condicional.

Tornà a l'Enciclopèdia, però Pujol el féu fora d'una empresa que ja havia decidit tancar: subvencionar una obra en català el director de la qual era a la presó per respondre només en aquesta llengua era un obstacle massa gran per al progrés de Banca Catalana. «S'havia tensat la corda i es va trencar pel costat més feble, que era jo». Però, a més, havia entrat a la Universitat Autònoma de Barcelona com a professor i, en sortir de la presó, en fou expulsat. Durant un any, i sota la responsabilitat del degà Frederic Udina, hi treballà com a professor "clandestí", però aquesta situació no es pogué allargar més. Es trobà, doncs, sense feina i amb quatre fills: «va ser un any molt difícil per a mi». Sobretot no s'esperava que els qui considerava els seus prenguessin accions contra ell, i això l'abocà a una depressió profunda, tot i el suport d'alguns amics. Tanmateix, l'Enciclopèdia va reprendre la seva activitat, es va poder acabar i «ha estat un dels grans èxits col·lectius dels Països Catalans» i, d'altra banda, féu les paus amb Pujol: «No servo cap rancor». Mentrestant, prosseguia amb l'activitat recercadora —«encara que l'havia de fer en condicions precàries, i sovint traient hores del son, de les vacances, de la família»—, so-

bretot a Menorca, on hi féu amics, molts d'ells vinculats actualment a l'Institut Menorquí d'Estudis, i hi descobrí l'important fons de manuscrits d'Antoni Febrer i Cardona —en curs de publicació: «Porto Menorca al cor». I també sobre el teatre de Josep Maria de Sagarra, de Joan Oliver i de la Catalunya del Nord. A més dels estudis sobre la història social i política de la llengua catalana —avenços d'un llibre nonat—, sobre la literatura catalana de transició entre els segles XVIII i XIX, o l'enfocament sociolingüístic en la presentació de l'enquesta de la revista *Taula de Canvi* sobre *Escriure en castellà a Catalunya*, de tanta actualitat ara que estem orfes de l'honradesa d'escriptors com Manuel Vázquez Montalbán, per exemple.

Un altre capítol de gran interès per a la nostra història col·lectiva de les darreries de la dictadura franquista és el que desgrana la seva intensa activitat política unitària d'aquells anys, des de la creació de la Comissió Coordinadora de Forces Polítiques de Catalunya (1969), després Consell de Forces Polítiques de Catalunya (1975), l'embrió d'on sorgí l'Assemblea de Catalunya. Novament, com a protagonista dels fets, Carbonell hi explica amb detall la creació de l'Assemblea, les mesures de seguretat, les persones que hi van intervenir, les diferents posicions, l'aprovació dels famosos quatre punts de mínims, l'organització interna, el treball realitzat, l'èxit del primer aniversari, a Ripoll, com a mostra de la seva capacitat de mobilització, la detenció dels cent tretze (1973) a la parròquia de Santa Maria Mitjancera de Totes les Gràcies... I, de nou, els interrogatoris, les tortures, i el xantatge, ja que era l'únic que es negava a contestar en una altra llengua que no fos el català —si bé en aquesta ocasió acabà cedint per tal de no perjudicar el fill que feia el soldat i la resta de la família, tal com l'amenaçaven—, les duríssimes condicions de la presó, l'actitud dels diferents presoners i les relacions més o menys difícils amb algun d'ells, les multes, la llibertat condicional i el nou empresonament fins al gener de l'any següent, les represàlies per la mort de Carrero Blanco a mans d'ETA, la redacció de declaracions per ser difoses a l'exterior, les manifestacions solidàries, etc.

L'estada a Sardenya és potser un dels episodis de la vida de Jordi Carbonell més desconeguts per a la majoria de lectors catalans. Ran de la seva expulsió de la Universitat Autònoma de Barcelona per raons polítiques, els seus col·legues italians van tirar endavant la proposta del professor Dario Puccini de crear una càtedra de llengua i literatura catalanes a la Universitat de Càller, va guanyar el concurs i hi va començar a fer classes a partir del març de 1976. Foren moments feliços i també d'enyorança, de conreu de la poesia —que reflecteix l'enyor de la seva dona i els seus fills i el terrible trasbals del suïcidi del seu fill Roger—, de dedicació a la docència i a la recerca, de coneixença de l'Alguer i d'una illa plena de records catalans, de col·laboracions i amistat amb els col·legues sards i italians, d'on sorgí, per exemple, el volum col·lectiu *Els catalans a Sardenya*, que va dirigir conjuntament amb Francesco Manconi. Sardenya fou per a ell un exili, bé que daurat, que acabà sent «la meva segona pàtria, després dels Països Catalans». I l'illa li oferí un nou tema d'estudi fins llavors molt poc conegut: la llengua catalana de Sardenya. La vida acadèmica duta a terme a l'estranger li facilità la intervenció en la fundació d'entitats internacionals dedicades a la recerca en catalanística: participà en algunes de les primeres reunions de l'Anglo-Catalan Society, fou membre fundador de l'Associazione Internazionale di Llingua i Literatura Catalanes i de l'Associazione Italiana di Studi Catalana, que també presidí. De la mateixa manera que ha estat un assidu participant en la Universitat Catalana d'Estiu des de la segona sessió (1970).

Les pàgines dedicades a la Transició ens tornen a situar en la història col·lectiva, ara en els inicis del darrer quart del segle XX: la mort del dictador, les grans manifestacions del febrer de 1976 a Barcelona, el trencament del PSUC amb l'Assemblea de Catalunya, les negociacions amb el governador civil i l'autorització per manifestar-se a Sant Boi l'onze de setembre, l'èxit de la convocatòria, la intervenció dels oradors: Octavi Saltor, Miquel Roca Junyent i ell mateix amb el seu memorable discurs («no volem que la prudència ens faci traïdors»), les primeres eleccions al Parlament espanyol i la seva renúncia a formar part de la candidatura Entesa dels Catalans, en haver renunciat a la ruptura i a l'exercici del dret d'autodeterminació, la «manifestació del milió» de 1977, la campanya pel no en el referèndum constitucional i l'abstenció en la votació de l'Estatut retallat... «Tota la Transició es va fer amb la remor de sabres al fons, i això converteix la Constitució en una imposició intolerable [...]. Alguns catalans tenen

la por a Espanya ficada al cos i no tenen en compte mai un fet important: la por que nosaltres, units, els fem a ells. Aquest va ser el vici fonamental de la Transició. Un vici que s'arrossega».

Tot un capítol descriu i analitza la trobada *Relaciones de las culturas castellana y catalana: encuentro de intelectuales*, que la Generalitat organitzà, a Sitges, el desembre de 1981. Si bé al començament rebutjà la invitació que li havia fet Jordi Maragall pel fet que s'hi parlaria exclusivament en espanyol i, per tant, ja es partia d'una situació de desigualtat, davant de la insistència finalment acabà acceptant de participar-hi. Tot i que hi va haver algunes postures obertes per part castellana, com ara les del filòsof José Luis López Aranguren o la del sociòleg Ignacio Sotelo, que reconegué la impossibilitat del federalisme a Espanya, Carbonell fou l'únic a defensar l'opció independentista, la del divorci civilitzat, i les seves paraules no van ser ben acollides. «El que va quedar clar a Sitges és que amb Espanya no hi ha res a fer».

Els dos capítols següents s'ocupen dels dos projectes polítics en què ha militat, després d'una llarguíssima etapa com a independent. Nacionalistes d'Esquerra (1979) fou la reacció al desencís generat per les claudicacions de la política catalana. La gent que hi participà, l'ideari, la campanya de 1980, en què figurava com a cap de llista, i l'anàlisi del fracàs electoral, però també l'activisme polític que van ser capaços de generar en aquells anys i que, per exemple, entre altres coses comportà la creació de la Crida a la Solidaritat en Defensa de la Llengua, la Cultura i la Nació Catalanes, nom suggerit per ell mateix, i les aproximacions a Esquerra Republicana de Catalunya i la fragmentació de les formacions independentistes. Una part de Nacionalistes d'Esquerra acabà entrant a Esquerra Republicana de Catalunya a partir de 1980, i Carbonell, juntament amb altres militants, s'hi integrà el 1992. Fou una etapa d'estreta col·laboració amb vells amics i companys com Josep-Lluís Carod-Rovira, de relacions respectuoses però difícils amb Àngel Colom —fins a l'escisió d'aquest i de Pilar Rahola—, l'acceptació de la presidència del partit, una presidència que s'allargà més del que havia previst, la incorporació de Pere Esteve, els bons resultats electorals, la decisió de pactar amb els socialistes de Pasqual Maragall, l'entrevista de Carod amb ETA per tal d'aconseguir la interrupció de la violència —que comptà amb el seu acord—, i la cacera de bruixes i les tensions que se'n seguiren. A vuitanta anys, el 2004, deixà la presidència del partit i la Fundació Josep Irla li organitzà un emotiu homenatge nacional, com també ho fou el que li organitzà la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans. Reconeixements que s'afegien a d'altres homenatges, com el que li organitzà la Universitat de Càller, i condecoracions anteriors, com la Creu de Sant Jordi o la Medalla d'Or de la Generalitat.

L'últim capítol, dedicat als darrers temps i a la mort de la seva esposa, és un sentit homenatge a la companya de la seva vida, il·luminat per nombrosos fragments de la seva obra lírica: «Solament escriure els poemes em va permetre sobreviure al dolor d'una absència tan amarga». Poemes que recollí en el volum *Hortènsia* (Barcelona: Proa, 2007). La mort d'Hortènsia, a més, com confessa amb tota sinceritat en aquestes darreres pàgines, el dugué a abandonar l'agnosticisme: «El no-res no és raonable i cal que hi hagi un Déu, l'existència del qual no és demostrable per la raó, però sí raonable», que faci possible l'esperança.

El llibre es complementa amb una bona selecció de cinquanta-cinc fotografies, amb els dos apèndixs esmentats, relatius a la tancada de Montserrat de 1970, i amb un útil índex de noms.

El resum d'una llarga vida, viscuda amb intensitat i a primera línia, en uns temps realment difícils. Uns fets cabdals de la nostra història política i cultural contemporània, vistos des d'una posició decididament independentista en uns moments en què aquesta opció era encara minoritària. Precisament per això, aquestes memòries esdevenen especialment interessants. Perquè es tracta d'una opció que —des d'Espanya, però també des dels Països Catalans— hi ha hagut molt d'interès a silenciar. I perquè, amb el testimoniatge, Jordi Carbonell ens adverteix d'errors i claudicacions que no podem tornar a repetir.

August BOVER I FONT
Universitat de Barcelona